

RAINER M. JÁNOS

A CSALÁD MARXISTA ÚJRATERVEZÉSE A HATVANAS ÉVEKBEN – MÁRKUS MÁRIA ÉS HELLER ÁGNES JAVASLATAI

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Összefoglalás

A tanulmány a szocialista rendszer 1960-as években folyó újratervezésének egy aspektusával foglalkozik, a nők és a család helyzetével. Magyarországon az újratervezők gazdasági kérdésekből indultak ki. Piaci gazdasági reformterveket egészítettek ki társadalmi feladattervekkel – ez jellemezte a kritikai szociológusok (Hegedüs András és Márkus Mária) elképzeléseit. Egyetemesebb javaslatokat a marxista filozófusok fogalmaztak meg, a nők és a család helyével a majdani szocializmusban elsősorban Heller Ágnes foglalkozott.

A javaslatok nem érintették a szovjet típusú rendszer alapszerkezetét, hanem „számonkérték” a létező szocializmuson az eredeti marxizmus humanizáló programját. Ugyanakkor meglepően kevésbé foglalkoztak a nemi szerepek és általában a társadalmi nemek problémáival. Pedig 1968 napirendre tűzte ezeket a kérdéseket is. Gyakorlatias részjavaslatokat tettek (az államnak címezve azokat), vagy minden partikuláris problémát *az egyetemes emberi felszabadulás szemszögéből* vetettek fel. Úgy gondolták, hogy ha az ember elembertelenedése megszűnik, az véget vet a nemek közötti anomáliáknak.

Abstract

The study deals with one aspect of the redesign of the socialist system in the 1960s, namely the situation of women and families. In Hungary, the designers started from economic issues. They supplemented market-based economic reform plans with social task plans—this characterized the ideas of critical sociologists (András Hegedüs and Mária Márkus). More universal proposals were formulated by Marxist philosophers, with Ágnes Heller primarily concerned with the place of women and family in future socialism.

The proposals did not affect the basic structures of the Soviet-type system, but rather „held to account” the humanizing program of original Marxism in

existing socialism. At the same time, surprisingly little attention was paid to gender roles and social gender issues in general. Yet 1968 had put these issues on the agenda. They made practical partial proposals (addressed to the state) or raised every particular problem from the perspective of universal human liberation. They believed that if the dehumanization of man ceased, it would put an end to gender anomalies.

Kulcsszavak: szocializmus, marxizmus, 1960-as évek, újratervezés és reform, család és közösség

Keywords: Socialism, Marxism, 1960s, redesign and reform, family and community

Fogalmi keretek

Jelen tanulmány fogalmi kereteit egy nagyobb összefoglaló munkához alakítottam ki, amely az önmagát szocialistaként meghatározó társadalmi berendezkedés újratervezésének magyar kísérleteit vizsgálta.¹ A szocializmus *ideáltípusán* a marxi szövegekből közvetlenül levezethető berendezkedéshez, a kommunizmus-hoz vezető utat értem. Marx alapfeltevése az volt, hogy a kapitalista rendszer létrehozza egy új társadalmi formáció *anyagi* alapját – a korlátlan anyagi bőség előállítására képes technikai és szervezési előfeltételeket. Ezen a bázison egy szükségszerűen bekövetkező politikai és társadalmi forradalom végrehajtja a tőkésosztály tulajdontól való megfosztását, a javak, azon belül elsősorban a termeléshez szükséges javak a közösség tulajdonába mennek át. Az átmenet szakaszában a fogyasztásból való egyéni részesedés még szorosan függ az egyes emberek munkateljesítményétől, és valamilyen központosított szervezet – lényegében az állam, amely azonban nem azonos a burzsoá osztályállammal – megtervezi és koordinálja ezt a redisztribúciót. Ezt követően megvalósul a szabad termelők önkéntes, univerzális társulása, amelyben mindenki szükségletei szerint fogyaszt, és képességei szerint, szabadon tevékenykedik. Legalábbis mindinkább növekvő *részben*. A szocializmus *valóságos archetípusa* a szovjet típusú berendezkedés, amely az 1917-es második orosz forradalom, Lenin elképzelései és az 1920-as évek végén lezajlott sztálinizáció nyomán alakult ki.² A második világháború után Magyarországon egy darabig nyitottnak tűnt az a kérdés, hogy

¹ Rainer M. János: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Budapest, 2023, Osiris.

² Ennek részletes modellszerű leírását lásd Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, HVG, illetve ennek továbbfejlesztett, módosított

a szovjet megszállás ezt a berendezkedést honosítja meg itt is, vagy létrejön a szocializmus egy sajátos, módosított kelet-közép-európai verziója. Ez utóbbi végül lehetőség maradt.

Az újratervezést intellektuális tevékenységként fogom fel. Az újratervezők különféle elkötelezettségű, különféle ideológiai alapon álló (bár többnyire marxista) értelmiségiek voltak, akik a szocialista projektet akkor is a rendszerparadigma alapján szemlélték, ha konkrét javaslataikat egy-egy területre korlátozták. Bármily kritikusan viszonyultak is a fennálló viszonyokhoz, két alapvető axiómát osztottak. Elfogadták egyrészt a marxi víziót (valamilyen mértékben), másrészt, hogy a fennálló szovjet típusú rendszer és a marxi vízió (valamilyen mértékben) összefügg egymással. Terveiket a politikusoknak kínálták fel. A szovjetrendszer politikai elitje vagy annak egy része rendelkezett bizonyos elkötelezettséggel a marxizmus-leninizmus ideológiája iránt, elfogadta a szocializmus/kommunizmus projektjének felsőbbrendűségét, a mestertervek, illetve (akár) azok újratervezett változatainak vízióit pedig kívánatosnak tartotta. Döntéseiket azonban, még a nagy „reformdöntéseket” is, alapvetően nem meggyőződések, hanem a hatalom megtartása motiválta. Az újratervezők és címzettjeik viszonya tehát hasonlított az építész-mérnök-tervezők és az épületeket kivitelező építő vállalkozók közöttihez. Azzal a különbséggel, hogy kivételes történeti pillanatoktól eltekintve az építetők beérték a títustervvel, és nem kértek módosított tervjavaslatokat. A mérnökök ezeket kéretlenül is szállították. De furcsa módon sohasem dolgozták ki/át az egész épület tervét; csak bizonyos szinteket vagy a gépészetet, az alapot, a földémet stb.

Az újratervezés Magyarországon több hullámban és fázisban zajlott. Itt ezzel kapcsolatban annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy eleinte a nemek közötti viszony vagy sajátlag a nők szerepe szinte teljesen hiányzott a javaslatok közül. Ahhoz képest, hogy a 19. század végi szociáldemokráciának a női emancipáció elmélete és gyakorlata mennyire fontos volt, legalábbis meglepő, hogy például az 1945-ös magyar újragezds szocializmusvízióiban (ilyen volt például a magyar népi mozgalom két világháború közötti gondolatvilágára építő Bibó Istváné és Veres Péteré) a nemek kérdése fel sem merült. De ugyanígy hiányzott a hasonló reflexió és bármiféle javaslat az 1956-os forradalom radikális újratervezői esetében is.

A kérdés úgyszólván először az 1960-as évek *marxista reneszánsz*ának jegyében merült fel, általában a *társadalmi mechanizmus* lehetséges újratervezése kapcsán. A korszak központi fogalma azonban nem a társadalmi, hanem a

változata Kornai János: Még egyszer a rendszerparadigmáról. In uő: *Látletet. Tanulmányok a magyarállapotokról*. Budapest, 2017, HVG Könyvek, 153–226.

gazdasági mechanizmus volt, ennek, vagyis a gazdasági szféra koordinációs mechanizmusainak (irányítás, gazdaságpolitika, szabályozó elvek és gyakorlatok stb.) újratervezése kötötte le az újratervezők figyelmét. A társadalmi mechanizmus az újratervezés azon témáit foglalja össze, amelyek kívül estek a gazdasági mechanizmusnak a korabeli széles értelmezési keretén. A hatvanas évek Magyarországon ezt is elsősorban a gazdasági kérdésekből vezették le. Így tett elsősorban az újratervezők egyik meghatározó csoportja, a piacosító gazdasági reformterveket társadalmi feladattervvel kiegészítő kritikai szociológusoké. Közülük itt Hegedüs András és Márkus Mária elképzeléseiről lesz szó. Egyetemesebb javaslatokba építve a marxista filozófusok foglalkoztak a nők helyével a szocializmus távlatosabb vízióiban, vagyis Lukács György tanítványai, mindenekelőtt Heller Ágnes.

Kritikai szociológusok

A hatvanas évek magyar újratervezése gazdasági kérdésekben sokat foglalkozott ma már alig érthető részkérdésekkel, mint az árak kérdése vagy az állam tulajdonosi és irányító szerepének lehetséges kettéválasztása. A társadalmi mechanizmus újratervezésének részkérdései viszont – és a nőkérdés ebben a kontextusban csak részkérdés volt – szinte csak nagy, már-már univerzális víziókban villantak fel. Nagyon jellegzetes ebből a szempontból Hegedüs András és Márkus Mária 1970 végi kérdésfeltevése: „A társadalmi haladás egyik legalapvetőbb problémája ma az, hogy a termelőerők kétségtelenül gyors fejlődése mellett sikerül-e olyan új életforma [kiem. tőlem – R. M. J.] kialakítása, amelyben az individuum sokoldalúan fejlődhet és tudatosan választott értékek alapján formálhatja életét. A legfontosabb kérdés ebből a szempontból az, hogy meghaladhatók-e és ha igen, milyen módon a »tömegfogyasztási« társadalmak »eldologiasodási« tendenciái, amelyek az individuum szabadságát lényegében a készen talált »dolgozók« halmaza, az árutömeg elemei közti választásra korlátozzák, és kialakíthatók-e az individuum további fejlődését serkentő és a humanizációs értékek felé orientáló közösségi formák.”³

Hegedüs és Márkus ideálja a *humanizáló közösség* volt, szemben az egyéb (kollektivizáló, dehumanizáló, kvázi-, kompenzációs stb.) közösségekkel. Ezt a jellegzetesen nyugati újbaloldali gondolatot próbálták adaptálni, kiegészítve a kommunamozgalom példájával, amelyben elsősorban „a privátszféra közösségét”

³ Hegedüs András – Márkus Mária: Közösség és individuum. *Kortárs*, 1970. 12. sz. 1925–1933. Idézet helye 1925.

látták. A szovjet szocializmus az egyént alárendelő kollektívizáló közösséget próbált megvalósítani, a termelésben nem haladta meg a bérmunka viszonyait, a piaci reform pedig további individualizáló tendenciákat indított el. A kérdés tehát: lehetséges-e humanizáló közösség a munka világában? Marx ismeretes dilemmája visszhangzott itt: vajon „a szabadság birodalma” csak a társadalmilag hasznos (ám fárasztó, embertelen) munkán kívül, a szabad idő világában valósulhat meg, avagy lehetséges magának a munkának a humanizálása. Hegedüs és Márkus szerint az előbbiben, mert a munkamegosztás viszonyai között alig elképzelhető a humanizáló közösség. Ahhoz kevés a tényleges szabad idő, sőt még a munkatevékenységen kívüli munka is szükséges a normális szükséglet-kielégítéshez. A termelési korlátok, a differenciálódó szükségletstruktúra, a reklámok és a presztízs fogyasztás, a szerzési vágy – mindez még illuzórikusabbá teszi a munka humanizálásának célkitűzését.⁴

Innen vezette le megállapításait Márkus Mária a nők helyzetét vizsgálva a munka világában. Úgy látta, hogy a szocializmus ezen a téren vajmi kevés változtatást hozott. A nők munkavállalásának elterjedése inkább mennyiségi jellegű változás, mert a női emancipáció megrekedt. A nők továbbra is jobbra alacsony képzettséget igénylő munkakörökben dolgoznak, egyes pályák pedig akkor „nőiesednek el”, amikor presztízsük csökken, amire a pedagógusokat hozta fel példaként. Kevés a vezető beosztású nő, a nők jövedelme általában elmarad a férfiak átlagától. A házimunkák társadalmosítása nem következett be, így az alacsonyan kvalifikált munka és a háztartás aránytalanul nagyobb terhet ró a nőkre. A kádári Magyarország egyik jelentős, ámbar elsősorban népesedéspolitikai célzatú intézkedését, a gyermekgondozási segély bevezetését (1967) Márkus Mária az amerikai nőiéletciklus-modell (munka – gyermeknevelés – munka) felé való elmozdulásként értékelte. Rámutatott, hogy már a kérdés társadalmi tudatosítása is igen csekély mértékű. „Még a szocialista országokban is, amelyeknek hivatalos marxista ideológiája teljes mértékben akceptálja a nő egyenjogúságának eszményét, a valóságos gyakorlatban ezt – mind az ideológia, mind a mindennapi köztudat szintjén – igen tradicionális elképzelések »egészítik ki«, s »konkretizálják«, amelyek szerint a nő legfőbb és alapvető funkciója a gyermekek születésével, nevelésével és a harmonikus családi élet biztosításával kapcsolatos.” Ez többek között annak is köszönhető, hogy a nőmozgalom kevésbé van jelen a hatvanas évek Magyarországon, mint a 20. század elején.⁵

⁴ Hegedüs András – Márkus Mária: Szabad idő és munkamegosztás. *Közgazdasági Szemle*, 1971. 10. sz. 1157–1170., különösen 1158–1160.

⁵ Márkus Mária: A nő helyzete a munka világában. *Kortárs*, 1970. 2. sz. 291–300. Idézet helye 299.

A kritikai szociológusok, így Márkus Mária is, az állami politikától várták a nők társadalmi életben való részvételét könnyítő intézkedéscsomagot. A részvételi lehetőség hátrányát fontosabbnak tartották, mint az egyenlő bér biztosítását. A csomag része lett volna a háztartási munkát helyettesítő szolgáltatások árának csökkentése, a „bornírt háztartási munka nem ipari társadalmasítása”: az otthon végzett csoportos gyermeknevelés foglalkozásként való elismerése. Sokat vártak az oktatási rendszer átszervezésétől, a „magasabb kultúrájú munkásréteg” kinevelésétől, „amely képes lesz reális társadalmi ellenőrzés követelésére és megvalósítására a szakigazgatási apparátusok felett, s ezzel egyidőben tagjai, mint egyének is nagyobb mozgási lehetőséget kapnak”.⁶ Ezt szolgálta volna elképzelésük szerint az általános tankötelezettség kiterjesztése felfelé, akár az érettségi kötelezővé tételéig (!) és a több általános műveltséget adó szakmunkásképzés.

Filozófusok

1968-ban a *New Left Review* interjút készített Lukács Györggyel,⁷ aki ebben az időben ontológiáján dolgozott, azonban érzékeltette, hogy élete alkonyán is volt valamiféle víziója egy újratervezett szocializmusról. A szerkesztőség a „polgári és a forradalmi, szocialista demokrácia” közötti különbségre kérdezett. Lukács válaszul kifejtette: „világos, hogy minden arra irányuló kísérlet, hogy újrateremtsék a demokráciának ezt a történelmileg lejárt formáját a szocializmusban [vagyis a többpárti szabad választások versenyrendszerét – R. M. J.], visszafejlődés és anakronizmus. De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szocialista demokráciára irányuló törekvésekkel adminisztratív módszerek keretei között lehetne foglalkozni. [...] mivel a szocialista gazdaság nem produkálja és reprodukálja spontán módon a neki megfelelő embereket, ahogy a klasszikus tőkés társadalom természetesen megteremtette a maga *homo economicus*át, [...] a szocialista demokráciának éppen az a funkciója, hogy tagjait a szocializmusra nevelje.” Lukács is arra jutott, hogy a szocialista gazdaságban nem valósíthatók meg a marxizmus emberi emancipációra vonatkozó célkitűzései – de ezt valamilyen edukációs folyamattal azért megközelíthetőnek gondolta. Arra, hogy ez mit is jelent konkrétan, például milyen intézmények szükségesek hozzá, miféle kooperáció az emberek között stb., Lukács nem adott választ.

⁶ Hegedüs – Márkus M., *Szabad idő...* i. m. 1169.

⁷ Lukács kérésére az interjú csak halála után jelent meg, Lukacs on his Life and Work. *New Left Review*, No. 1/68, July/Aug 1971.

Ám ezt a töredékes víziót biztosan ismerte tanítványainak szűkebb köre. Akik jól ismerték a kritikai szociológia „programját” is, hiszen két jeles tanítvány, Márkus György és Vajda Mihály felesége egyaránt a Hegedüs András-féle Szociológiai Kutatócsoportban dolgozott; Márkus Mária Hegedüs egyik legközelebbi munka- és szerzőtársa volt, Heller Ágnes pedig egy ideig a kutatócsoport munkatársaként dolgozott. A filozófusok témánkba vágó gondolat kísérleteinek kiindulópontja nagyon hasonló. Heller Ágnes egy 1968-as esszéjében leszögezte, hogy a kommunizmus nem szükségszerűség, hanem objektív lehetőség, amelyet közösségekben végzett emberi tevékenységgel lehetséges elérni. „Ezekben a mozgalmakban – mint közösségekben – kell a marxizmusnak életformává, pontosabban szólva: az életvitel egészét befolyásoló ideológiává válnia. A marxizmus gondolati elsajátítása önmagában még nem küzdi le az elidegenedés szubjektív oldalát. Az [...] ott kezdődik, ahol az elidegenedés objektív megszüntetésére szövetkezett emberek közösségei az egyedek számára az adott körülmények között lehetséges, maximálisan humanizált életformát adnak.”⁸ A társadalmi lét humanizálása tehát nem társadalmi funkciók és intézményeik meghatározásában, elkülönítésében, felépítésében kezdődik, ahogyan Hegedüsék javasolták, hanem az *egyed emberben* és közösségeiben. A marxizmus mint életforma a valóság feltárását jelenti, ezenkívül „perspektívája az is, hogy ideológiát adjon a szocializmus, mint az el-nem-idegenedett társadalomhoz vezető út számára”, de ezek távlati célok. Ami közelebbi, sőt jelen idejű: „közösséget – illetve közösségeket – teremtsen az emberek számára, melyekben életünknek értelmet adhatnak, s megkezdhetik az elidegenedés szubjektív oldalának a felszámolását.” Ehhez a tevékenységhez nem szükséges kivárni, hogy megteremtődjenek akár a szocializmus, akár a kommunizmus anyagi feltételei.

De milyen közösség képes arra, hogy e humanizáló misszióknak keretet biztosítson? Heller Ágnes ugyanebben az időben egy másik esszéjében a közösség homogén értékrendjének jelentőségét hangsúlyozta, amely utóbbin belül megkülönböztette az „objektív” – tehát az emberi értékelésektől független – értékeket a szubjektívektől. Objektív értékek mindazok a társadalmi viszonyok, produktumok, cselekedetek, eszmék, melyek „az adott történelmi fokon előbbre viszik az emberi lényeg fejlődését”, vagyis a munkatevékenység, társadalmiság, univerzalitás, öntudat, szabadság kibontakoztatását. Az individuum kiteljesedése a közösségekben fontos, de az objektív értéktartalomnak primátusa van. A manipulált tömegtársadalomban – Heller ilyennek tekintette a nyugati kapitalizmust és a létező szocializmust egyaránt – rendkívül nehéz ilyenfajta közösséget találni.

⁸ Heller Ágnes: Üdvözléstan-e a marxizmus? *Új Írás*, 1968. 11. sz. 103–105. Idézet helye 105.

„Mikor szocialista perspektíváról beszélünk, akkor egy olyan társadalmat hiposztázálunk, melyben a társadalom szerkezete ezt az elvi lehetőséget mindenki számára megadja. Olyan társadalmat, mely individuumokból szerveződött pozitív értéktartalmú közösségeken, illetve pozitív értéktartalmú közösségeket szervező individuumokon épül. S ha azt kérdezik: mi a teendő számunkra *hic et nunc*, akkor azt válaszoljuk: olyan közösségek szervezése, illetve vállalása, melyeknek célja annak a társadalmi folyamatnak beindítása, illetve meggyorsítása, mely egy ilyen társadalom megszületését, illetve kibontakozását lehetővé teszi.”⁹

A hatalom megragadása, a termelőeszközök társadalmi (valójában állami) tulajdona – csak előfeltételek az elidegenedés megszüntetéséhez, a továbblépéshez a *mindennapi élet* radikális átépítésére volna szükség. De „lehetséges-e a mindennapi élet radikális átformálása alapstruktúrájának kontinuitása mellett?”¹⁰ Talán igen, annak az egyénnek, „aki számára tudatosan tárgy saját élete, mert tudatosan nembeli lény”; aki szintetizálja partikularitását és nembeli lényegét, és képes ennek megfelelő életvitel kialakítani, „melyet a világnézet rendez”. És ha nem a bírás a rendező elv (*individualizmus*), akkor az ilyen értelemben vett individuum található és építhet ilyen közösséget. Ami „nem egyszerűen politikai szövetség, bár többnyire az is. [...] Olyan közvetlen emberi viszonyok megteremtése [...] melyek lehetővé teszik a kettős és egymástól elválaszthatatlan feladat végrehajtását: a valóság átalakítását úgy, hogy közben saját életünket a maga egészében emberhez méltóan rendezzük”. Heller tehát a lukácsi nevelődési programot az egyén életvitelének szintjére vitte „le” – bár az intézmények megváltoztatásáról sem mondott le, a nyugati diákmozgalmak konkrét példáján szemlélítve azt. „Az élet emberiesítésének központi programja a munka vonalán is a munkafolyamaton kívül helyezkedik el: a tényleges – és nem manipulatív – »participation«-ban, az üzemi demokráciában, a munkahelyeken kialakuló nyilvánosságban stb.” Vagyis ismét az egyén közösségkereséséhez jutott vissza.

Heller elképzelései mintegy „visszaértek” Marx (és Engels) híres, a *Német ideológiában* megbúvó aforisztikus mondatához a munkamegosztás előtti és majdan, a kommunizmusban lehetőségessé váló személyiségről¹¹ – aki egyebek mellett ideológiát „szolgált” a társadalomnak, és közössége tagjaként vesz részt

⁹ Heller Ágnes: Egyén és közösség, ellentét vagy látszatellentét. *Kritika*, 1968. 5. sz. 10–21. Idézet helye 21.

¹⁰ Heller Ágnes: A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet forradalma. *Kritika*, 1968. 12. sz. További idézetek külön jelölés nélkül innen.

¹¹ A mondat pontosan így hangzik: „... – a kommunista társadalomban viszont, ahol mindenkinek nem csak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászom, délután halászom, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritizáljak,

a társadalom szabályozásában. Aktuális programként, *akkor és ott*, 1968-ban a Lukács-iskola¹² javaslatát legfeljebb egy kivételes mikroközösség tagjaként lehetett megvalósítani. Ez az ideáltipikus kisközösség a megszólalásig hasonlított a Lukács-iskolát alkotó marxista filozófusokéra. Akiket azért a legtöbb tekintetben óriási távolság választott el a társadalom, de még az értelmiségi elit zömétől is.

A(z) esetleg mégis) lehetséges mikroközösséget, amelynek gyakorlatában megvalósítható, megkísérelhető ez az ugrás, individuum és közösség találkozása, Heller Ágnes a társadalom legelemibb emberi kapcsolatokra épülő egységében, a családban találta meg. De érezve az újratervezésében rejlő kockázatot és azt a konzervatív közvélekedést, amelyre Márkus Mária is utalt, Hellernek a nemek közötti kapcsolat jövőjéről szóló szövege hangsúlyozottan *lehetőségekről* beszélt. „Optimális és pesszimális” lehetőségekről egy megszülető kommunista társadalomban.¹³ A nemek közti viszonyt az ember egyetlen természetiöszön-alapú érintkezéseként fogta fel, amit az erkölcs vagy humanizál, vagy elnyom; ez utóbbit tette/teszi a keresztény, majd polgári etika. A nyugati diákmozgalmak „szexuális forradalma” a polgári etika elleni lázadás fő formája, amelyben résztvevői az elidegenedés felszámolásának egyik útját látják, és tudatosan vallják férfi és nő egyenlőségét a nemek közötti viszonyban. „Mi több, ki akarják küszöbölni ebből a kapcsolatból az elidegenedettség egyik legfőbb megnyilvánulási formáját, nevezetesen a bírás motívumát.” Heller azt feltételezte, hogy a jövőben az elkülönült nemi erkölcs megszűnik, és a nemek közötti kapcsolatban is az emberi érintkezés általános erkölcsi szabályai uralkodnak majd. Megszűnik a nemek egyenlőtlensége, „nő és férfi egyenlőtlensége a nemi élvezetben, a párválasztásra irányuló aktivitásban, a szellemi erőfeszítésekben és teljesítményekben, továbbá az érzelmi és erkölcsi jellemzők vonatkozásában (a férfi »természetes« keménysége, racionalitása, a nő »természetes« lágysága, érzelmessége stb.)”¹⁴

ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék.” Marx, Karl – Engels, Friedrich: *A német ideológia*. MEM 3. kötet 34.

¹² A Lukács-iskola tagjainak az 1970-es évek elején Heller Ágnest, Fehér Ferencet, Vajda Mihályt és Márkus Györgyöt tekintették, más megközelítések a Budapesti Iskolához számították még Hegedüs Andrást és Márkus Máriát. A „Lukács-óvoda” kifejezés elsősorban Márkus és Heller tanítványait (Bence György, Kis János, Radnóti Sándor, Fodor Géza, Ludassy Mária, Petri György) jelentette. Lásd Fehér, Ferenc: *The Language of Resistance. „Critical Marxism” versus „Marxism-Leninism” in Hungary*. In Taras, Raymond (ed.): *The Road to Disillusion. From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe*. New York, M. E. Sharpe, 41–55., Lukács, György: *The Budapest School. Times Literary Supplement*, 11 June, 1971., 5., Szelényi, Iván: *Notes on the “Budapest school”*. *Critique. Journal of Socialist Theory*, Volume 8, 1977, Issue 1, 61–67. stb.

¹³ Heller Ágnes: *A nemek közötti kapcsolat jövőjéről*. *Kortárs*, 1970. 2. sz. 301–308., Id. helye 301.

¹⁴ Uo. 307.

Az „elidegenedett monogám házasság” felszámolódik (Heller szerint ez már meg is történt, de az elidegenedés megszüntetéséig ez a nők számára hátrányosabb helyzetet teremtett).

Vajda Mihállyal közös vitacikkükben tovább fűzték ugyanezt a perspektivikus gondolatmenetet.¹⁵ Marx ugyan nem vázolta fel, milyen lesz a kommunizmus, és ők is tartózkodtak egy eszmény valósággal való szembeállításától – mégis úgy vélték, hogy a gazdaság és a politika átalakulása *spontán* nem hozza létre az emberek közötti pozitív, el nem idegenedett viszonyokat. Tudatosan forradalmi intenciókra van tehát szükség a mindennapi érintkezési formák átalakítása érdekében – vagyis a kísérleti formák gyakorlati megvalósítása része volt Heller és Vajda újratervezésének. A marxista társadalomelmélet szerintük nem vizsgálta a polgári család személyiségformáló funkcióját, holott az sokkal fontosabb, mint a gazdaságé. A polgári család autoritáriánus jellegű, nem közösség, és nem lehet előiskolája a normális társadalmi érintkezésnek; tekintélyi hierarchia jellemzi, és célja a tulajdon védelme. Az 1917 utáni Szovjet-Oroszország korai kísérleteit (kommunák, Makarenko) nagyra értékelték, de a sztálini időszakban tudatos lépések történtek a polgári család restaurációjára. Új típusú családra van tehát szükség, amely demokratikus közösség, sokoldalú emberi kapcsolatokra épül, amelyben az individuum szabadon választja és újraválasztja kapcsolatait, és amely a monogámiából és a monogámia felbomlásából eredő konfliktusokat egyaránt felszámolja.

Vajdáék javaslata, a kommuna a mindennapi együttélés szervező központja, vagyis nincs köze a termeléshez. „Közvetlen funkciója tehát a fent említett konfliktusok megoldása, közvetetten azonban megteremti a feltételeit annak, hogy a gazdasági és politikai struktúrában végbemenő kommunisztikus változások irreverzibilissé válhassanak.” Vagyis nem kell a kommunák szervezésével megvárni, amíg ösztársadalmi szinten a kommunisztikus átalakulások „radikálisan beindulnak”, a két folyamatnak együttesen/párhuzamosan kell elindulnia. De az is lehetséges, hogy – amennyiben a szituáció inkább ennek kedvez – a kommunákra való áttérés *előbb* kezdődik. A kommuna a legtöbb vonatkozásban a polgári család ellentéte, de egyben meghaladása is. Szabadon választott közösség, amelybe egyének lépnek be, és közösen döntenek ügyeikben. Munka- és közösségi feladatok kötelezettségén alapul, hasonlóképpen a „gyermekközösséggel” való foglalkozás is kötelező. A szexuális kapcsolatoknak nincsenek értékpreferenciái, lehet életre szóló, de lehet promiszkuus is – utóbbi viszont nem preferált. A kommunát alkotók világnézeti alapja közös – lehet az „a forradalmi átalakítás

¹⁵ Heller Ágnes – Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 1970. 10. sz. 1645–1655. – További idézetek külön jelölés nélkül innen.

ideológiája”, de más is. Gyermekközössége maga is nevel, vagyis nem feltétlenül és kizárólag a felnőttek nevelik a gyerekeket. A kisgyerekekről mindenki gondoskodik, nem feltétlenül alakulnak ki fix vonzalmak, de lehetségesek, nem vér szerinti gyerekek esetén is. A gyermeki világban minden személyi tulajdon közös, a felnőtt tagoknak lehet személyi tulajdonuk. A kommunához természetesen megfelelő anyagi feltételek (lakhelyek) szükségesek, de nem kell hozzá különösebb gazdagság, mert a költségeket a tulajdonközösség (ami a kommuna „kommunális” létesítményeire vonatkozik) csökkenti – ettől persze anyagi konfliktusok, például az eltérő jövedelmek okán, lehetségesek. „A család forradalma nélkül a kommunizmus irányában történő osztársadalmi struktúraváltozások nem lehetnek irreverzibilisekké. Az új típusú pszichikus karakter kialakulása ugyanis csak itt következhetik be”.

A Kortárs szerkesztősége „vitacikként” határozta meg Hellerék esszójét – de érdemi hozzászólás nem érkezett, vagy nem közöltek ilyet. 1968 augusztusa után az újratervezés lehetőségei amúgy is beszűkültek. Két tanulság a szociológusok és filozófusok útkereséséből mégis levonható.

Az egyik, hogy javaslataik nem érintették a szovjet típusú rendszer alapszerkezeteit, de ez eleve nem is állt a szerzők szándékában. Mégis „számonkérték” a létező szocializmuson a hitük szerint eredeti marxizmus humanizáló programját, ami azért nem volt lényegtelen. Ennek során ugyanis *sui generis* konfliktusba kerültek a bürokratikus koordináció rendszereivel, és rámutattak arra, hogy annak szilárdságát olyan „ideológia” hivatott biztosítani, amely régen feladta forradalmi-emancipáló szándékait. Egyszerűen tekintélytisztelő, a maga módján *konzervatív értékrend*é vált, amely a huszadik század közepi szovjet típusú rendszert, elsősorban annak hatalmi-uralmi viszonyait ennek megfelelő mikro-szerkezetekben kívánta fenntartani.

A másik tanulság, hogy a magyar újratervezők mai szemmel meglepően érzéketlennek tűnnek a nemi szerepek és általában a társadalmi nemek problémái iránt. Pedig 1968 napirendre tűzte ezeket a kérdéseket is.¹⁶ Ők azonban – az egy Márkus Mária kivételével – vagy praktikus részjavaslatokkal éltek, az államnak címezve azokat, vagy minden partikuláris problémát *az egyetemes emberi felszabadulás szemszögéből* vetettek fel, valahogy úgy gondolván, ha az

¹⁶ Lásd Gildea, Robert – Mark, James – Warring, Anette (eds.): *Europe's 1968: Voices of Revolt*. Oxford, 2013, Oxford University Press; Schildt, Axel – Siegfried, Detlef (eds.): *Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies, 1960–1980*. New York – Oxford, 2006, Berghahn, különösen 261–331.

ember elembertelenedése véget ér, az természetesen véget vet a nemek közötti anomáliáknak. De talán nem is hibáztak akkorát, amint azt ma e naiv radikalizmus láttán gondoljuk. Különösen, ha hozzátesszük, hogy Márkus Mária 1970-ben készített helyzetképe mennyire érvényes ma, több mint öt évtizeddel később is. Talán akkor, a múlt század hatvanas évei vége felé múlt el az utolsó pillanat, amikor még úgy látszott: akár a társadalmi nem, akár más alapkérdéseire magától értetődő univerzális válasz adható.

Felhasznált irodalom

- Fehér, Ferenc*: The Language of Resistance. „Critical Marxism” versus „Marxism-Leninism” in Hungary. In Taras, Raymond (ed.): The Road to Disillusion. From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe. New York, M. E. Sharpe, 41–55.
- Gildea, Robert – Mark, James – Warring, Anette* (eds.): Europe’s 1968: Voices of Revolt. Oxford, 2013, Oxford University Press; *Schildt, Axel – Siegfried, Detlef* (eds): Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies, 1960–1980. New York – Oxford, 2006, Berghahn, különösen 261–331.
- Hegedüs András – Márkus Mária*: Közösség és individuum. Kortárs, 1970. 12. sz. 1925–1933.
- Hegedüs András – Márkus Mária*: Szabad idő és munkamegosztás. Közgazdasági Szemle, 1971. 10. sz. 1157–1170.
- Heller Ágnes – Vajda Mihály*: Családforma és kommunizmus. Kortárs, 1970. 10. sz. 1645–1655.
- Heller Ágnes*: A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet forradalma. Kritika, 1968. 12.
- Heller Ágnes*: A nemek közötti kapcsolat jövőjéről. Kortárs, 1970. 2. sz. 301–308.
- Heller Ágnes*: Egyén és közösség, ellentét vagy látszatellentét. Kritika, 1968. 5. sz. 10–21.
- Heller Ágnes*: Üdvözléstan-e a marxizmus? Új Írás, 1968. 11. sz. 103–105.
- Kornai János*: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, 1993, HVG.
- Kornai János*: Még egyszer a rendszerparadigmáról. In uő: Láttelel. Tanulmányok a magyar állapotokról. Budapest, 2017, HVG Könyvek, 153–226.
- Lukacs on his Life and Work. New Left Review, No. 1/68, July/Aug 1971. <https://doi.org/10.64590/9zp>
- Lukács, György*: The Budapest School. Times Literary Supplement, 11 June, 1971., 5.

Márkus Mária: A nő helyzete a munka világában. *Kortárs*, 1970. 2. sz. 291–300.

Marx, Karl – Engels, Friedrich: A német ideológia. MEM 3. kötet 34.

Rainer M. János: Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században. Budapest, 2023, Osiris.

Szelényi, Iván: Notes on the “Budapest school”. *Critique. Journal of Socialist Theory*, Volume 8, 1977, Issue 1, 61–67. <https://doi.org/10.1080/03017607708413215>